CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S.D. P.B.

Coll. No. 474

(a) Ākhyāta vāda

Title (b) kārkārthapradīpikā

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 474 Subject: Grammar.

Title: Ākhyātavāda (b) kārakārthapradīpikā

Author: —

Scribe: (a) Kṛiṣṇa Bhaṭṭa (b) Nīlakaṇṭha

Date of the work: — Date of the Ms.: —

Place of the work: — Place of the Ms.: —

Size: 10.5" by 4" Extent: 20 foll.

Language: Sanskrit Script: Devanāgarī

Remarks: —

श्रीगणेशाय नमः॥ प्रातिपदिके॥ प्रातिपदिकार्थनिष्ठनियतोपस्थितिकत्वं तदर्थे एव प्रथमा भवति॥ यस्मिन् प्रातिपदिके यस्यार्थस्य नियमेनोप
१ स्थितिः स प्रातिपदिकार्थः॥ उच्चैरिति॥ द्रोणमित्यपरिमाणनिष्ठपरिच्छेदकतानिरूपितापरिच्छेद्यता वा व्रीहिः॥ संबोधने च॥ अभिप्रे
तार्थबोधजनको व्यापारः॥ कारक इति॥ उक्तसूत्रैकवाक्यतापन्नतया वाक्यार्थबोधजनकत्वं अधिकारत्वं॥ कर्तुरीप्सिततमं कर्म॥ कर्तृ
निष्ठव्यापारकरकफलसंबंधप्रकारककर्तृनिष्ठेच्छानिरूपितविषयतावद्यत्क्रियान्वयितकारकं प्रथवति तत्प्रकारकं कर्मसंज्ञं स्या
त्॥ कर्तुः किमिति॥ याहशक्रियायामन्वयात्तत्कारणक एव फलसंबंधो ग्राह्यः॥ एतत्सूचनार्थं कर्तुरिति॥ माषेष्वश्वमिति॥ गतिप्रतिबंधानु
कूलसंबंधधात्वर्थः॥ माषेषु अश्वस्य भक्षणमत्र वंध्नातीत्यर्थः॥ पयसा ओदनमिति॥ गलबिलाधःसंयोगानुकूलव्यापारो भुजेरर्थः॥ ईप्सि
ततमग्रहणं किं॥ अनुपयः॥ हरिं भजेरिति॥ प्रीत्यनुकूलव्यापारो भजेरर्थः॥ एतेनेति॥ परस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकस्वस्वत्वासा॥ सीतानुकूलो मो
हानेभावः क्रियाः॥ तत्र कारणशाली॥ स्वस्वत्वासनिफलाश्रयत्वाद्रस्यादि कर्मत्वं तद्धितेन उक्तत्वात्प्रथमा॥ आनंदहति॥ संबंधानुकूलव्यापा
रः प्राप्तिः॥ तदाश्रयत्वादानंदः कर्त्ता॥ संबंधाश्रयत्वात्सुखरूपः कर्म॥ तस्य प्राप्यानंदोयमित्यर्थकसमासेनाभिहितत्वात्प्रथमा॥ १
सांप्रतमिति॥ योग्यतानुकूलो व्यापारः तदनुकूलो व्यापाराश्रयत्वाद्देवदत्तः कर्त्ता योग्यताश्रयत्वाद्धस्तः कर्म तस्य यु

ज्यत इत्येतदर्थकसांप्रतमितिनिपातेनाभिहितत्वात्प्रथमा॥ तथायुक्तंचेति॥ तद्युक्तं नाम धात्वर्थव्यापारजन्यफलेन सह संबंध
२ अनीप्सितं कारकं कर्म भवति॥ ग्रामं गच्छंस्तृणं स्पृशतीति॥ संयोगानुकूलो व्यापारः स्पृशेरर्थः॥ संयोगरूपफलाश्रयत्वात्तृणं
कर्म॥ विषं भुंक्ते॥ गलबिलाधःसंयोगानुकूलव्यापारो भुजेरर्थः॥ गलबिलाधःसंयोगाश्रयत्वाद्विषं कर्म॥ दुह्यादीना
मिति॥ गां दोग्धि पयः॥ अत्र स्थितद्रव्यविभागानुकूलो व्यापारो दुहेरर्थः॥ विभागावधित्वाद्गोरपादानत्वं प्राप्तं॥ अपादानत्वाविव
रूप५ क्षायामनेन कर्मत्वमतस्माद्द्वितीया॥ तदर्थः स्वनिष्ठस्वावधिकतानिरूपितत्वम्॥ तथा च गोवृत्त्यवधिकतानिरूपकगवाभिन्नकर्मनि
ष्ठविभागानुकूलो व्यापारः कर्तृनिष्ठ इति बोधः॥ बलिमिति॥ परस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकस्वस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलो मत्वदेहीति याच
प्रयोगरूपो याचेरर्थः॥ वसुधारूपकर्मयुक्तकारकस्य अपादानत्वादिना अविवक्षितस्य बलेः कर्मसंज्ञायां द्वितीया॥ तदर्थो
निरूपितत्वम्॥ तस्य स्वत्वनिवृत्तिस्वस्वत्वेऽन्वयः॥ वसुधायाः स्वत्वोत्पत्त्यनुकूल इति दिक्॥ अविनीतं विनयमिति॥ अ
त्रेदं न वक्ष्यं करिष्यामीति शब्दप्रयोगजनकं च ज्ञानरूपांगीकारानुकूलो व्यापारः॥ याचेरर्थः॥ ज्ञानविषयत्वाद्विनयः
कर्म॥ तद्युक्तकारकं अविनीत॥ तस्याधिकरणत्वेनाविवक्षायामनेन कर्मसंज्ञायां द्वितीया॥ तदर्थः॥ तन्निष्ठत्वम्॥ अ

विनीतनिष्ठविनयाभिन्नकर्मविषयांगीकारानुकूलो व्यापारः कर्मनिष्ठ इति बोधः। तंडुलान्पचति। विक्लित्त्यनुकूलो व्यापारः पचेरर्थः।
२ विक्लित्त्याश्रयत्वादोदनः कर्म तद्युक्कारकं तंडुलः। तस्य कर्मसंज्ञा यद्द्वितीया। तदर्थः स्वजनिविक्लित्तिजन्यत्वं तस्य सिद्धौ अन्वयः
गर्गान् शतं दंडयतीति। परस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकस्वस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलः शासनादिरूपो व्यापारः दंडेरर्थः। इत्नरदनो याचितानुत्पन्न। व्रज-
मवरुणद्धि गामिति। निर्गमप्रतिबंधानुकूलो व्यापारो रुधेरर्थः। निर्गमप्रतिबंधपूर्वकफलाश्रयत्वाद्गौः कर्म तद्युक्कारकं व्र-
जः। तस्याधिकरणत्वेनाविवक्षायां अनेन कर्मत्वाद्द्वितीया। तदर्थः निरूपितत्वं तस्य निर्गमप्रतिबंधे अन्वयः। माणवकं पंथानं पृ-
च्छतीति। जिज्ञासाविषयार्थज्ञानानुकूलः पंथा इति शब्दप्रयोगो व्यापारः पृच्छेरर्थः। विषयतासंबंधेन ज्ञानाश्रयत्वात्पंथाः कर्म तद्वि-
षयकज्ञानवत्त्वसंबंधेन तद्युक्कारकं माणवकः। तस्य कर्मत्वाद्द्वितीया। तदर्थः। तत्कर्मकोपदेशजन्यत्वम्। माणवककर्तृकउ-
पदेशजन्यपथ्याभिन्नकर्मविषयकज्ञानकः पन्था इति शब्दप्रयोगरूपो व्यापारः कर्तृनिष्ठ इति बोधः। वृक्षमवचिनोतीति। विभा-
गपूर्वकग्रहणं चिनोतेरर्थः। माणवकं धर्मं ब्रूते इति ज्ञानजनकशब्दप्रयोगरूपो व्यापारो ब्रूञर्थः। माणवकसंबंधिधर्मविषयक- २
ज्ञानजनकशब्दप्रयोगरूपो व्यापारः कर्तृनिष्ठ इति बोधः। माणवकं धर्मं शास्तीति। प्रवृत्तिपर्यवसायी ज्ञान एवार्थः शास्तेः। माणवकसंबं-

धर्माभिन्नकर्मविषयिकज्ञानजनकशासनरूपो व्यापारः। कर्तृनिष्ठ इति बोधः। शतं जयति देवदत्तमिति। स्वस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलो
व्यापारो जयतेरर्थः। शताभिन्नकर्मनिष्ठस्वस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलो देवदत्तसंबंधिपराजयानुकूलो व्यापारः। कर्तृनिष्ठ इति बोधः। सुधां क्षी-
रनिधिं मथ्नातीति। अंतःस्थितसारद्रव्यनिर्गमनानुकूलो व्यापारो मथेरर्थः। क्षीरनिधिसंबंधिसुधाभिन्नकर्मनिष्ठनिर्गमनानुकूलो व्याप-
रः कर्मनिष्ठ इति बोधः। देवदत्तं शतं मुष्णातीति। परस्वत्वनिवृत्त्यनुकूलो तदज्ञानदेशसंयोगानुकूलो व्यापारो मुषेरर्थः। शतस्य संयोगे-
ऽन्वयः। देवदत्तस्य स्वस्वत्वनिवृत्तौ सत्त्वस्वत्वेऽन्वयः। अजां ग्रामं नयति वहति हरति कर्षति वा इत्यत्र देशांतरसंयोगानुकूलो व्यापारः
स्कंधग्रहणपूर्वकबलात्कारपूर्वकदेशांतरप्रापणरूपो व्यापारः। नयति वहति हरति कर्षतीनामर्थः। अकर्मकधातुभिरिति। उदाहरणमपि
नीतिः। शयनानुकूलो व्यापारः स्वपेरर्थः। स्थित्यनुकूलो व्यापार आस्तेरर्थः। गतिर्न णिः। अणिः। तस्य कर्ता अणिकर्ता। णिपरे तत्र त-
तं गृह्यते। तदंतभित्त्रंग चसार्थकाद्विवगृह्यते। तन्निरूपितत्वं षष्ठ्यर्थः। तथा च एवं तं जित्वोत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारज्ञानानु-
कूलव्यापारो गमयति ला धसंयोगानुकूलव्यापारार्थकशब्दवृत्तिकर्मसंज्ञानिरूपकार्थबोधककर्मसंज्ञानिरूपकार्थबोधकनिरू-
पितकर्तृत्ववान्यः स गतिबुद्धिकायानुकूलव्यापारवाच्यैव गृह्यते। तादृशं एवं तं निजं चगमादिकर्म च तथा चगतिकार्थानुकूलव्या-

पाद्वा चिह्नयंतमित्यत्र गत्यादिनिरूपितकर्तृकत्वं वान्यः प्रगत्यादिविहितत्ववत् साधर्थकार्यानुकूलव्यापारवाचित्ववत्त्वौ कर्म
३ संज्ञक इति सूत्रार्थः। एतच्च कर्तुरीप्सिततममिति सूत्रस्य कारकपदस्य एवं गत्यर्थकादिभिन्नधातुवाच्यक्रियान्वयिरूपविशेषार्थपरत्वा
त्मकम्। एवं देशश्चेति वार्त्तिकं गतिबुध्यवसानार्थपदस्यादृशधातुभिन्नज्ञानविशेषार्थकभिन्नगतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थकरूपविशे
षार्थकपरत्वे गमकम्। अत्र च शास्त्रेऽकर्मकपदं देशकालभावगन्तव्याध्वभिन्नवृत्तिकर्मसंज्ञानिरूपकार्थबोधजनकमेव गृह्यत इति
ज्ञाप्यते। अकर्मकपदं प्रत्यर्थस्याह कौ। भरणं हरणं वह धातोरर्थः। तत्समनुकूलो व्यापारो धिकारस्थ धातोरर्थः। हरणार्थः। तत्स
मर्थः। मूले तदाह नः। अजिनिविशश्चान्यदिदृश्च कर्मधि पतितो ज्ञारणं संधानविवरयातेन तत्रैव कर्मसंज्ञे समर्थः। अनुक्तार्थस्या
नमुक्ति। मुक्तिः। मुक्तिविरो। धी अर्थाय से समर्थः। मुक्त्यर्थाभिन्नस्य समर्थं अधिवसतिचैङ् उद्दिमितिनाधनिमित्ता। उपसर्वतनसोः। उपसर्गयो
स्तत्सौ। तद्यथार्थश्च विहितत्वम्। उपसर्गविहितसंततयोगेयदित्यादि गात्यर्थकत्वं उपसर्गयोस्ततो द्वितीया प्रत्यर्थः संबंधः। एतम
संबंधवत्वं अथवा गत्सर्वभागवर्त्तिनोगोपाद् समर्थः। एवं धिकशब्दयोगे यदर्थसंबंधिनी ततो द्वितीया एवं सर्वत्रोपर्यादीनां समी ३
पोद्देशो समीपाधोदेशवृत्तित्वक्रमादर्थः। लोकनिरूपितसामीप्यपदे त्राव्यत्तित्ववान् हरिरिति बोधः। अभितः परितः इत्यत्र

उभयतः सर्वतस्समर्थः समयानिकसाशब्दो सामीप्यार्थको हा प्रतियोगी शोको अन्तरान्तरेण। परस्परसाहचर्यादि व्ययसंज्ञका
देवा। अंतरा त्वां मां हरिः। मध्यदेशवृत्तित्वां तारा वाच्यार्थः। तत्र मध्यत्वं यन्निरूपितं तद्वाचकाद्द्वितीया। तदर्थः। निरूपितत्वं तस्य मध्यत्वेऽ
न्वयः। त्वन्निरूपितत्ववन्मध्यत्ववद्देशवृत्तित्ववान् हरिरिति बोधः। अन्तरेण हरिं न सुखम्। अभावप्रयोज्यत्वमन्तरेण समर्थः। य
स्याभावः। तद्वाचकाद्द्वितीया। तदर्थः प्रतियोगित्वं हरिप्रयोज्यो हरिभक्तिपरः। हरिभक्तिनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकाभावप्रयोज्य
त्ववान् सुखाभाव इति बोधः। कर्मप्रवचनीयाः महासंज्ञाकरणमान्वर्थ्यार्थम्। इति योऽर्थः प्रतीयते ते से संज्ञा यथा स्यादिति। कर्म
प्रोक्तवन्तः इति भूतसंज्ञा भूतकालिकक्रियाविशेष्यकपरं तत्र धात्वाधर्मत्वे वं प्रकारबोधजनकः। अर्थात्तु विद्यमानकालीन
क्रियाविशेष्यकपदान्तरं वा अधर्मवत्वप्रकारबोधजनक इति लभ्यते। भूतकालीनक्रियानिष्ठपदान्तरं वा अधर्मबोधकवर्त्तमान
कालिकक्रियाधर्मबोधक इति पर्यवसितार्थः। तस्य संज्ञा नाद्दृत पदाध्याहारं विनानुपपन्नमिति भूतं इति पदं सर्वत्र कर्मप्रव
चनीयसंज्ञाविधायको ध्याहार्यमिति भावः। कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया कर्मप्रवचनीये न द्वितीयेति वक्तव्ये युक्तग्रहणं
कर्मप्रवचनीययोस्संबंधनिरूपकार्थबोधकत्वरूपसंबंधवत्त्वे सति प्रातिपदिकाद्द्वितीया इत्यर्थलाभाय। नतौ

॥श्री॥ मेसत्तथनताध्यवसायार्थो तृतीयार्थः। अनेन तत्र निमित्तभूतः शब्दादेः सन्धपतेः तदर्थसाहित्ये योग्यतायां अनुकर्मप्रवच

४ नीयस्यार्थः द्वितीया। तदर्थः। नदिति। नादी निरूपितसाहित्यवत्संबंधवदभिन्नासेनेति बोधः। हीने। द्वितीयार्थो हीन

त्वम्। हरिनिरूपितहीनत्ववन्तः सुरा इति बोधः। एवमुत्तरसूत्रेपि। उप। संसा। उप। णशब्देन ज्ञानजनकज्ञानसाधनार्थकत्वेन

इत्थंभूताख्याने। शब्देन धर्मिविशेष्यकयत्किंचिद्धर्मविशेष्यकज्ञानसाधनार्थकत्वे चज्ञानजन्यज्ञानविषयतायां यत्किंचिद्धर्मप्रको

रकज्ञानविषयत्वरूपसंबंधोऽर्थः। भागशब्देन स्वाम्यर्थकेन तन्निरूपितस्वत्वसंबंधो वीप्सा व्यापकत्वम्। एषु विषयभूतेषु

स्वघटितवाक्यजन्यबोधविषयेषु प्रतिपर्यनवः कर्मप्रवचनीयाः इत्यर्थः। वृक्षं ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वरूपसंबंधनिरूपकवृक्षबो

धुम [illegible] धकवृक्षेति प्रतिपूर्वकाद्द्वितीया। तदर्थः ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वं वृक्षविषयकज्ञानाजन्यज्ञानविषयत्वानुवि

वि भूरभिन्न कर्तृनिष्ठविद्युत्तन्नरूपो व्यापारः। भक्तो विष्णुं प्रत्यभिविष्णुं भक्तिकर्मकज्ञानविषयत्वं द्वितीयार्थः। तदर्थः। ज

मतोयांनि रूपितत्वसंबंधेनान्वयः। विष्णुनिरूपितजन्यतानिरूपितस्वत्ववती लक्ष्मीरिति बोधः। वृक्षं वृक्षं कर्मत्वे द्वि ४

नी यार्थकम णः व्यापकत्वसंबंधेन सेचनेऽन्वयः। द्विर्वचनबलात् कर्मप्रवचनीयसंज्ञाफलं तु उपसर्गत्वाभावः। वृक्षाभिन्नकर्म

निरूपितव्यापकत्ववज्जलसंबंधानुकूलव्यापारः कर्मनिष्ठ इति दिक्। हिताः। नमस्तु। कर्मप्रवचनीययुक्ते नैव द्वितीया। तथा व्यापकत्वमा

त्रप्रकृत्यर्थस्य निरूपितत्वसंबंधेनान्वयः। वृक्षनिरूपितव्यापकत्ववज्जलसंबंधानुकूलव्यापारः कर्तृनिष्ठ इति बोधः। संज्ञाफलं द्वितीया

पीति। अपिः योगे। अत्रापि बोधः संभावनायामिति। उत्कटकोटिकसंशया। एककोटिसाधकज्ञानसहकृतकोटिद्वयविषयकं ज्ञानम्। अ

न्ववसर्गः कामचारानुज्ञा। गर्हा निन्दा। सर्पिषोऽपि स्यात्। उक्तो अर्थः। कर्तृसंभावनायाः सर्पिर्विषयकबिंदुभिन्नकर्तृकी भवती कर्तृनिष्ठसं

भावनाविषयीभूता सत्ता इति बोधः। अपि स्तुयाद्विष्णुम्। कर्तृनिष्ठसंभावनार्थविषयकबोधजनकप्रयोगविषयीभूतविष्णुभिन्न

कर्मविषयकस्तुत्यनुकूलो व्यापारः। अपि स्तुहि। कर्तृनिष्ठकामचारानुज्ञाविषयस्तुत्यनुकूलो व्यापारः। अपि स्तुयाद्वृषलम्। कर्तृनिष्ठनि

न्दाविषयस्तुत्यनुकूलो व्यापारः। अपि सिंच। अपि स्तुहि। कर्तृनिष्ठत्वाभिन्नकर्मनिष्ठजलसंबंधानुकूलः कर्तृनिष्ठविष[illegible] स्तवभिन्न

कर्मविषयकस्तुत्यनुकूलो व्यापार इति बोधः। कालाध्वनोरिति। अत्यन्तसंयोगः। व्यापकत्वं कालाध्वनिरूपितव्यापक[illegible] कत्वं का

लाध्ववाचकाद्द्वितीया। तदर्थो व्यापकत्वं निरूपितत्वसंबंधेन कालाध्वनोरन्वयः। व्यापकत्वस्याश्रयतासंबंधेनान्वयः। मासं कल्या

णी। अत्र कल्याणपदेन कल्याणस्थानपूजागृह्यते। एकत्वावच्छिन्नमासत्वनिरूपितव्यापककल्याणप्रदा पूजेति बोधः। एवं क्रोशमधी

इतिद्वितीया॥साधकतमम्॥साधयतिनिष्पादयतीतिसाधकं।उत्सानुकूलव्यापाराश्रयः।उत्कृष्टश्चउपस्थितत्वात्क्रियायाएवगृह्यते।
५ क्रियायाश्चार्थः।फलंव्यापारश्चेतितत्रफलंगृह्यते।तथाचफलनिष्पादकमित्यर्थः।तमपाफलोत्पत्त्यनुकूलव्यापारोफलोत्पत्त्यव्यवहितप्राक्का
लीनत्वरूपः।अतिशयोबुध्यः।एवंचफलोत्पत्त्यनुकूलोफलोत्पत्त्यव्यवहितप्राग्वर्त्तिव्यापाराश्रयः।करणमित्यर्थः।तत्रतमप्ग्रहण
मावेपिकरणमितिमहासंज्ञाबलादेवसाधकंकरणमित्यर्थलाभेपुनःसाधकग्रहणंसामर्थ्यादेवसाधकतमलाभोपवृषमनीसाध
येनशंक्यते।तमप्ग्रहणंकिमिति।तद्व्यर्थंसत्कारकप्रकरणेशक्तिलभ्यप्रकर्षानाश्रीयतेइति।ज्ञापयति।एवंचसाधकतमलाभोनस्या
दतस्तमप्ग्रहणम्।गंगायांघोषइति।आधिकरणमित्यत्रमहासंज्ञाकरणसामर्थ्यादाधारस्याधिकरणसंज्ञालाभेपुनराधार
ग्रहणंसर्वावयवाभिव्याप्त्यर्थ।यथा।आधारस्तद्दोभवकस्यात्।तथाचतिलेषुतैलमस्तीवस्मात्।तमप्ग्रहणेनकारकप्रकरणगतप्रकर्षाना
श्रयादाधारमात्रस्यसंज्ञासिध्यति।तमेणति।तमाजित्रकर्तृनिष्ठव्यापारजन्यव्याप्ताश्रितकारणनिष्ठव्यापारव्यवहितोसन्निकृष्टाल
चितोगाश्रयः।कर्मणिद्वितीयाबालोतिबोधः।द्विवः।अर्हतीति।कर्मसंज्ञायामनद्विषयकमपिकर्मणिद्वितीयेतिभाष्यं।सहद्वास्तुपरत्वान्
तीयैवसाधुः।कर्मतायाःफलंतु।अहेदेवदत्तेनयद्दत्तइत्यत्र।अणौकर्तुर्णौकर्मत्वाभावः।अपवर्गेतृतीया॥अन्हाक्रोशेनेति। ५

एकाहोनिरूपितव्यापकत्ववक्रुरुक्षाणंपश्चात्कालीनत्वोहपुरव्यापारजन्यफलमिमाश्रयकर्मणिद्वितीयानुवाकइतिबोधः
क्रोशेनेत्यत्रैकक्रोशनिरूपितत्वव्यापकत्वंचुध्यतइतिशेषः।सहयुक्तेप्रधाने।सहार्थान्वयिअप्रधानेपक्षितिक्रियान्वयिबोधकेततिपदि
का।स्तायिसहार्थनिरूपितसंबंधेतृतीयास्यात्।पुत्रेणसहगतःपिता।गमनसमानकालीनगमनाधिकरणकगमनत्व
रूपंसाहित्यंसहार्थः।आधाराधेयभावसंबंधोतृतीयार्थः।तस्यप्रथमगमने।न्वयः।पुत्रान्तिष्ठगमनसमानकालीनगमनाधि
करणकगमनवान्।गमनकर्तृत्वात्पिताइतिबोधः।सहेनाप्रधानेइतिवक्तव्यग्रहणेसामर्थ्यान्तसहार्थान्वयित्वमात्रमपादि
दंतेनेनसाकमादियोगेपितृतीयाभवतीत्ययं।अंगमप्यास्ति।सर्गं।अवयवेवीनस्यविकारः।पक्षः।उपस्थितत्वादव
यवपरः।येनावयवेन।अवयविनोविकारोलक्ष्यतेतस्मात्तृतीयाभवतीत्यर्थः।अत्रांगग्रहणाचेत्।अवयवस्यानुपस्थितत्वाद्
क्षेदोऽवयवयोःनस्यात्।एवंसतिकारणत्वेनविकारोलक्ष्यतेइतिकारणत्वबाधकसाक्षेतृतीयास्यात्।तथाचातिकारणमसंस
तप्रधानस्यात्।कर्मणाथमपीभिप्रेति।सहार्थयोगेतृतीया।कर्मनिरूपितसाहित्यसंबंधमिचकर्मविषयकर्मसंबंधप्रका
रिकाकर्तृनिष्ठासंप्रदानसंज्ञकस्यार्थः।विप्रायगांददाति।स्वत्वध्वंसनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वोत्पादनानुकूलोव्यापारोदानार्थः

चतुर्थ्यर्थः संप्रदानं तत्र विप्रस्याभेदेनान्वयः । तस्य निरूपितत्वसंबंधेन स्वत्वे स स्वत्वैकदेशे स्वत्वेऽन्वयः । गवाभिन्नकर्मवृत्तिस्वत्व
६ निवृत्तिपूर्वकविप्राभिन्नसंप्रदाननियतस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलव्यापारः कर्तृनिष्ठ इति बोधः । क्रियया यमभिप्रैति क्रियाजन्यफलप्रकार
कसाभिन्नसंप्रदानवृत्तिसुखजनकनिंद्रानुकूलव्यापारः कर्तृनिष्ठ इति बोधः । रुच्यर्थानां प्रीसमवायसंबंधावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलव्या
पारो रुचधात्वर्थः । तदर्थकानां प्रयोगे प्रीयमाणः समवायेन प्रीत्याश्रयः संप्रदानसंज्ञः स्यादित्यर्थः । हरये रोचते भक्तिः । कर्मसंज्ञाबाधित्वा
त्संप्रदानत्वं प्राह । हर्यभिन्नसंप्रदाननिष्ठसमवायसंबंधावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलव्यापारः कर्तृनिष्ठ इति बोधः । अन्यकर्तृकोऽभिलाषो रु
चिरिति । अभिपूर्वकलषधातोः विषयतासंबंधावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलव्यापारोऽर्थः । न कर्तृहरिः । नरम्रहृक्यादिप्रीत्यनुकूलव्यापारो
रुचेरर्थः । श्लाघह्नुङ्स्थाशपां प्रयोगे ज्ञाप्यमानः ज्ञानानुकूलव्यापारकर्तृकाद्विषयः संप्रदानसंज्ञः स्यात् । गोपी स्मरात् कृष्णाय श्ला
घते ह्नुते तिष्ठते शपते वा । कथनकरणस्वाभिप्रायज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारः । अपलपनज्ञानदेशाधिकरणस्थितिकरणकस्वा
स्थितिकरणकस्वापथकरणस्वाभिप्रायज्ञानानुकूलकृष्णाभिन्नसंप्रदानवृत्तिव्यापारविशेषो हेतुः प्रयोजनव्यापारे गोप्यभिन्नकर्तृनि ६
ष्ठ इति बोधः । एवं सर्वत्र । धारेरुत्तमर्णः । धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्णः देयपतिगृहीता संप्रदानमित्यर्थः । भक्ताय धारयति मोदकं हरिः । भ

क्ताभिन्नसंप्रदानसंबंधिमोदकाभिन्नकर्मवृत्तिस्वस्थित्यनुकूलो व्यापारः कर्तृनिष्ठ इति बोधः । स्पृहेः । स्पृहेः प्रयोगे स्पृहधात्वर्थफलसंबं
धप्रकारकेच्छाविषयः संप्रदानसंज्ञः स्यादित्यर्थः । पुष्पेभ्यः स्पृहयति इच्छामात्रं स्पृहेरर्थः । पुष्पाभिन्नसंप्रदाननिष्ठविषयतानिरूपकेच्छा
कर्तृनिष्ठेति कर्तृनिष्ठा बोधः । प्रकर्षविवक्षायां फलस्य विषयताया धातूपस्थाप्यत्वेन विवक्षायां परस्परप्रवृत्तियोग्यस्थले प्रवृत्तयो
एकत्र प्रवृत्तौ परं कार्यमित्यर्थकेन विप्रतिषेधशास्त्रेण परत्वात् कर्मसंज्ञा । क्रुधद्रुहवीवधादिजनकान्तःकरणवृत्तिविशेषजन्यपरं नाश
मर्दनादिव्यापारो द्रोहः षवियोस्त्यसनुकूलव्यापारः उत्कर्षविरोधिधर्माते व्यापारजनकचित्तवृत्तिविशेषा गुणविशेष्यकदोषत्वप्रकारक
ज्ञानजनकव्यापारार्थकधातुयोगे तज्जनककोपः । यन्निष्ठविषयतानिरूपकः संप्रदानसंज्ञः स्यादित्यर्थः । हरये क्रुध्यति । हर्यभिन्नसंप्रदान
निष्ठवधादिजनकव्यापारः कर्तृनिष्ठ इति बोधः । द्रुह्यति । हर्यभिन्नसंप्रदाननिष्ठद्वेषः ईर्ष्यति । हर्यभिन्नसंप्रदाननिष्ठोत्कर्षः हर
ये असूयति । हर्यभिन्नसंप्रदानगुण इति बोधः । राधीक्ष्योः । अनयोः प्रयोगे यत्संबंधी विविधः प्रश्नः क्रियते स संप्रदानमित्यर्थः ।
कृष्णाय राध्यति ईक्षते शुभाशुभविषयकज्ञानानुकूलो व्यापारो राधीक्ष्योरर्थः । कृष्णाभिन्नसंप्रदाननिष्ठशुभाशुभविषयकज्ञानानुकू
लो व्यापारो गर्गाभिन्नकर्तृनिष्ठ इति बोधः । प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः । आभ्यां परस्य शृणोतेर्योगे प्रथमव्यापारनिरूपितकर्तृत्ववान्यः संप्र

७ प्रदानसंप्रदानस्यार्थः। विप्राय गां प्रतिशृणोति विप्राय आशृणोतीत्यत्र प्रवर्त्तनाजन्यस्वत्वप्रकारकाभ्युपगमः शृणोतेरर्थः। प्र
वर्त्तनायां विप्रस्यान्वयः। विप्राभिन्नसंप्रदाननिष्ठप्रवर्त्तनाजन्यगवाभिन्नकर्मनिष्ठस्वत्वप्रकारकेच्छा
कर्त्तृनिष्ठेति बोधः। अनुप्रतिगृणश्च। आभ्यां गृणातेर्निरूपितकारणत्ववत् प्रथमव्यापारे कर्त्तृसंप्रदानस
मभिव्याहृतः होत्रे अनुगृणाति प्रतिगृणाति। शंसितृनिष्ठशंसनविषयकहर्षानुकूलव्यापारो गृणातेरर्थः।
तद्वृत्तिफलाश्रयत्वात् शंसितुः कर्मत्वात् तद्विशेषणत्वादपि संप्रदानमन्वेति। द्वितीयायां प्राप्तायां संप्रदान
संज्ञेति केचित्। होत्राभिन्नसंप्रदानभिन्नशंसितृनिष्ठकेच्छामिष्टमिति बोधः। परिक्रयणे। शतेनेति। शताभिन्नकर
णनिष्ठव्यापारो भवति। सन्निकर्षकिञ्चित्कालिकव्यापारजन्यस्वत्वाश्रयकर्माभिन्नो देवदत्त इति बोधः। तादर्थ्ये। तादर्थ्यमु
पकार्योपकारकभावः संबन्धः। तत्र चतुर्थी। मुक्तये हरिं भजति। मुक्तिनिष्ठोपकार्यतानिरूपितोपकारकत्ववद्भक्त्यभिन्नकर्मनिष्ठप्रीत्यनुकू
लो व्यापारः कर्त्तृनिष्ठ इति बोधः। क्लृपि संपद्यमाने च। वाक्यार्थे सा निरूपितां नाप्यप्यार्थबोधका चतुर्थी प्रकृति ज्ञानाय कल्पते। भक्त्या नि ७
त्यज्ञानकर्तृको संपत्तिरिति बोधः। उत्सवेन। प्राणिनां मूत्रपुरीषक भूतविकारः। उत्पातः। तेन ज्ञापितो योऽर्थस्तत्र वर्त्तमानाच्चतुर्थी। वाता

य कपिला विद्युत्। ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वं चतुर्थ्यर्थः। वातविषयकज्ञानजन्यज्ञानविषयत्ववती कपिला विद्युदिति बोधः।।
हितयोगे च। ब्राह्मणाय हितम्। ब्राह्मणविषयकसाधनं हितशब्दार्थः। षष्ठ्यर्थ आधाराधेयभावः। ब्राह्मणनिष्ठविषयताशालि साधनमित्यर्थः।
क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः। क्रियाप्रयोजनकक्रियावाचकशब्दोपपदकाप्रयुज्यमानतुमन्तार्थनिरूपितकर्मत्ववतो चतुर्थी स्यादित्यर्थः। फ
लेभ्यो याति। उपस्थितं तुमन्तार्थं हरणक्रियाकर्मणि चतुर्थी। द्वितीयार्थः कर्मत्वं देशान्तरसंयोगः। अन्वयः। तदनुकूलव्यापारस्तत्पू
र्वकालीनत्वसमानकर्तृकत्वोभयसंबन्धेन गमनेऽन्वयः। फलाभिन्नकर्मनिष्ठदेशान्तरसंयोगानुकूलव्यापारः। पूर्वकालीनत्वस
मानकर्त्तृकोत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारः कर्त्तृनिष्ठ इति बोधः। नमस्कुर्मो नृसिंहाय नरसिंहाभिन्नकर्म
स्वेष्टसिद्ध्यनुकूलव्यापारपूर्वकालीनव्यापारसमानकर्तृकमतः तेनानुकूलस्वत्वगमपक्षेऽस्मज्ज्ञानबोधानुकूल
व्यापारः बहुत्वविशिष्टास्मदभिन्नकर्त्तृनिष्ठ इति बोधः। तुमर्थाच्च भाववचनादिति सूत्रेण विहितो यस्तुमुन्समानार्थ
कप्रत्ययस्तदन्ताच्चतुर्थी स्यात्। यथा: स्वपूर्वकालिकत्वस्वसमानकर्तृकत्वोभयं चतुर्थ्यर्थः। यागाय यागपूर्वकालीनया
गसमानकर्त्तृकं यानं कर्त्तृनिष्ठ इति बोधः। नमःस्वस्तिस्वाहा।। एतद्योगे चतुर्थ्यर्थबोधकप्रातिपदिको

चतुर्थी। उद्देश्येन नमः। निष्ठत्वं चतुर्थ्यर्थः तस्य बोधे ऽन्वयः। हरिनिष्ठमुत्कृष्टत्वं तत्तोहमपकृष्टम् इति ज्ञानबोधनानुकूलव्या
८ पार इति बोधः। प्रजाभ्यः। स्वस्ति प्रजासंबंधिमंगलमित्यर्थः। अग्निपितृभ्य इदं त्यजनपदं। स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वोत्पादनानुकू
ल आपारः पितृस्वधा इदं स्वपरार्थं निरूपितत्वं चतुर्थ्यर्थः। अग्निनिरूपितस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं अग्निनिरूपितस्वत्वोत्पादनानुकू
ल आपारः। एवं सर्वत्रापि। गत्यर्थेति। अनध्वनीति परिसंख्या। अनास्थितग्रहणं कर्मणि तदर्थमाह। गंत्राधिष्ठितेति। शब्दप्रयो
गसमानकालीनगंतृ आपारजन्यफलाश्रय इत्यर्थः। उत्पथेनेति। अत्र शब्दप्रयोगकालेपथः आपारजन्यफलाश्रयत्वाभावा
न्न निषेधः। इति चतुर्थी॥ ध्रुवमपाये। अपायविषये यत्र ध्रुवं तत्र अन्यक आपारे नाश्रयः। या विभागावधिः सापादानं स्यात्। अत्र
विभाग आपारयोः समासप्रसायेकधातूपस्थाप्यत्वं तत्पर्तेनेत्यपाच प्रकृतधातूपात्तविभागानुकूलप्रकृतधातूपात्त आपारानाश्रय
त्वे सति प्रकृतधातूपात्तविभागाश्रयोऽर्थः। सः अपादानसंज्ञः स्यात्। ग्रामादेति। ग्रामाभिन्नापादाननिष्ठावधितानिरूपकविभागपू ८
र्वकदेशान्तरसंयोगानुकूल आपारः कर्तृनिष्ठ इति बोधः। धावतइति। धावदश्वाभिन्नापादाननिष्ठावधितानिरूपकविभागपू
र्वकान्यदेशसंयोगानुकूल आपारः। कर्तृनिष्ठ इति बोधः। जुगुप्सेति। अनिष्टसाधकत्वप्रकारकज्ञानकृतभावानुकूलो आपारः। इदमा

चन। वस्तुनि वैशेष्यकार्यापादाने शालत्वसमानकालत्वोपपन्नत्वं बंधेनाधिकारविशिष्टेष्टसाधनत्वाभावज्ञानार्थानां योगे पञ्चम्युपपत्तिः ज्ञा
नं तन्निश्चयात् पंचमीति सूत्रार्थः। पापाज्जुगुप्सते। इह निष्ठविशेष्यतानिरूपकत्वं पंचम्यर्थः। पापनिष्ठविशेष्यतानिरूपकानिष्ट
साधनत्वप्रकारकज्ञानं कर्तृनिष्ठमिति बोधः। पापाद्विरमति। इह निष्ठविषयतानिरूपकत्वं पंचम्यर्थः। पापविषयकद्वेषाभावानुकू
ल आपारः कर्तृनिष्ठ इति बोधः। धर्मात्प्रमाद्यति। इह निष्ठविशेष्यतानिरूपकत्वं पंचम्यर्थः। धर्मनिष्ठविशेष्यतानिरूपकसमानका
लीनत्वसमानदेशत्वोपपन्नत्वं बंधेनाधिकारविशिष्टेष्टसाधनत्वाभावज्ञानं कर्तृनिष्ठमिति बोधः। भीत्रार्थानां भयहेतुः। अनिष्टज्ञाना
निष्टपरिहारार्थकधातुयोगे अनिष्टहेतुरपादानं। चोरेभ्यायते। चोराभिन्नापादानजन्यानिष्टपरिहारः कर्तृनिष्ठ इति बोधः। पराजेर
सोढः। पराजेः प्रयोगे असोढ उत्साहाभावविषयोऽर्थः। सोपादानसंज्ञः इति अर्थः। अध्ययनात्पराजयते। इह समाप्त्यत्वप्रकार
कज्ञानप्रयुक्तो उत्साहाभावः पराजयतेरर्थः। तद्योगे यद्विषयक उत्साहाभावः सोपादानं। अध्ययनाभिन्नापादाननिष्ठविषयतानि
रूपक दुःसाध्यत्वज्ञानप्रयुक्तोत्साहाभावः कर्तृनिष्ठ इति बोधः। अत्रोत्साहाभावो रूपक्रियाया उपस्थितत्वात् तदन्वयिकारकस्य
वापादानसंज्ञा भवतीति निरंतरानुपराजयतेः यत्रापादानसंज्ञा न भवति। वारणार्थानां। प्रवृत्त्यभावानुकूल आपारार्थकधातुयोगेप्सि

ऽवयिक्रियोपस्थापकधातूपस्थाप्यफलसंबंधप्रकारकेच्छाविषयः। अपादानसंज्ञ इत्यर्थः। यवेभ्यो गां वारयति। यवाभिन्नापादाननिष्ठ
गलबिलाधःसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारः कर्तृनिष्ठ इति बोधः। अंतर्धौ येना। स्वकर्मकदर्शनानुकूल
देशविषयस्थितो संयोगकर्तृकदर्शनाभाव इच्छाभिन्नापादानं मातुर्निलीयते कृष्णः। मातृभिन्नापादाननिष्ठस्वकर्मकदर्शनाभावा
नुकूलदेशविशेषस्थितिः। कृष्णाभिन्नकर्तृनिष्ठ इति बोधः। आख्यातोपयोगे। उपयोगः गुरूच्चारणानन्तरकालीननियमपूर्वकस्वीकरणा
नुकूलो व्यापारः। तस्मिन् सति आख्याता वक्ता अपादानमित्यर्थः। उपाध्यायादधीते। उपाध्यायाभिन्नापादाननिष्ठोच्चारणानन्तरकालीनस्वी
कारानुकूलव्यापारः। कर्तृनिष्ठ इति बोधः। भुवः प्रभवः। भूधातोः प्रयोगे प्रभवः प्रथमप्रकाशनहेतुरपादानमित्यर्थः। हिमवतो गंगा प्रभवति। हिम
वदभिन्नापादानजन्यप्रथमप्रकाशानुकूलव्यापारः कर्तृनिष्ठ इति बोधः। यतश्चाध्वकालनिर्माणं यदवधिकस्साधनः। कालस्य निर्माणं प
रिच्छेदः क्रियते तद्वाचकात् संचमी। तद्युक्तादध्वनः प्रथमासप्तम्यौ तद्युक्तात्कालवाचकात् सप्तमी भवतीत्यर्थः। वनाद्ग्रामो योजनमिति पं
चम्यर्थः। अवधित्वं प्रथमासप्तम्योरर्थः। अवधितानिरूपितदेशवृत्तित्वं वननिरूपितावधिताश्रयवत्योजननिरूपितावधि
तानिरूपितदेशवृत्तित्ववान् ग्राम इति बोधः। कार्तिक्या आग्रहायणीति। पंचम्यर्थः। स्वनिष्ठप्रथमावयववत्तावधित्वं सप्तम्यर्थः। अवधि

तावृत्तित्वं। कार्तिकीनिष्ठप्रथमावयववत्तानिरूपितावधित्वविशिष्टत्रिंशदहोरात्रनिरूपितावधितानिरूपितकालवृत्तित्ववानाग्रहायण इति बोधः।
अन्यारादिति। अन्यशब्देनेह तदर्थकपदग्रहणं इतरार्थ। भिन्नशब्दयोगे ध्रुवमपायेऽसमेनेत्यनेनैव सिद्धे। तत्रापायशब्देनेद
स्यापि ग्रहणादिति वदंति। अन्यो भिन्न इति पंचम्यर्थः। स्वनिष्ठप्रयोगितानिरूपकत्वं। कृष्णनिष्ठप्रतियोगितानिरूपितभेदवानि
त्यर्थः। आरात् वनात्। आरात् शब्दो दूरत्वविशिष्टदेशवृत्तित्ववत्सामीप्यविशिष्टदेशवृत्तित्ववदर्थकः। पंचम्या निरूपितत्वं। वननिरूपितसामीप्य
विशिष्टदेशवृत्तित्ववान् ग्रामः। वननिरूपितदूरत्वविशिष्टदेशवृत्तित्ववान् ग्राम इति बोधः। ऋते शब्दार्थोऽभावः। पंचम्यर्थः। स्वनिष्ठप्रयोगितानि
रूपकत्वं। ऋते कृष्णात् सुखं। कृष्णनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकाभाववत्सन्निहितो देश इति बोधः। पूर्वो ग्रामात्। पूर्वशब्दः। उ
दयावच्छिन्नसन्निहितदेशवाची। पंचम्यर्थः। अवधित्वं ग्रामनिष्ठावधितानिरूपकोदयावच्छिन्नसन्निहितो देश इति बोधः। शब्दग्रहणं मध्य
मपदलोपिसमासनिरस्त्यार्थं। तेन तदर्थकतोपलक्षितशब्दलाभार्थं। तेनात्रापि पंचमी। चैत्रात्पूर्वः फाल्गुनः। प्रतियोगित्वं दिक्शब्दाधिकरणका
लमयः। शब्दार्थः। पंचम्यर्थः। अभेदः। चैत्राभिन्नप्रतियोगितानिरूपिताधिकरणकालपाभिन्नः फाल्गुन इति बोधः। भवात् प्रभृति इति। का
लघटितसमासिककालवृत्तित्वं। समयाभिश्च समयाभिमाहुः नपदार्थस्यैव ग्रहणं। पंचम्यर्थः। अधिकरणत्वं। भवनिरूपिताधिकरणत्व

देशकालघटितमर्यादात्मकालवृत्तित्वमापादजन्यप्रीत्याश्रयकर्मणिमित्यादाविति बोधः। आमाहक्रिरित्याममि आहृतपदार्था
१० नधिकरणत्वं सन्निहितो दिशः। तदुत्तिवृत्तिवस्तु चेवहिः शब्दार्थः पंचम्यर्थो निरूपितत्वं। ग्रामनिरूपिताधिकरणत्ववद्वृद्दं नग्राम
सन्निहितो देशः। तदुत्तिवाबोधः। अपपरी। अपहरेः परिहरेः संसारः। एतावभावार्थौ। पंचम्यर्थः। स्वनिष्ठप्रतियोगितानि
रूपकत्वं। हरिशब्दस्तदुत्तिभूमः। हरिभक्तिनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकाभावनिरूपितप्रतियोगितावान् संसार इति बो
धः। आङ्मर्यादावचने मर्यादाभिविधिद्योतक आङ् कर्मप्रवचनीयः इत्यर्थः। तत्र मर्यादा हि क्षा कालिकदैशिकावधिः।
तत्राधास्वस्वात्रकाल प्रागभावाधिकरणकालत्ववत्त्वमर्थः आहृतपदार्थानधिकरणत्वरूपा द्वितीया त्वन्यविधा अ
भिविधिव्यापकं। तद्योतकस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तद्योगे पंचमी तापंचम्याः। मर्यादा आङ् अभिविधिश्चार्थः। आमुक्तः सं
सारः। पंचम्यर्थः। स्वनिरूपितत्वस्य निरूपकत्वयासंसार इत्यन्वयः। मुक्तिकालप्रागभाव मुक्तिकालनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकप्रागभा
वत्तदुत्तरकालप्रागभावाधिकरणकालनिरूपितव्यापकत्वमपितुस्वार्थं किंचिद्दूषयिष्यते तस्य कारणत्वादस्तु सम्यक् प्रवर्तनिष्ठ १०
स्वावनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलव्यापारद्योतकः। प्रतिः कर्मप्रवचनीयः इत्यर्थः। प्रतिनिधिप्रतिदानयोश्च यस्मात् प्रति

२५
रूपितं माषदेयं प्रतिदानघटकग्रहणं यदा यंतत्तद्धोतकशब्दात् संचमी। प्रद्युम्नः कृष्णात् प्रति। कृष्णनिरूपितं सदृशं वान् प्रद्युम्न
इति बोधः। तिलेभ्यः प्रतियच्छति मिषान्। तिलनिष्ठस्वत्वनिवृत्तिकरणव्यापारजन्यकर्मनिष्ठस्वत्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्त्य
नुकूलव्यापारः। कर्तृनिष्ठ इति बोधः। अकर्तर्यृणे पंचमी। शतादबद्धः। शतनिरूपितहेतुत्वको व्यापारजन्यगतिप्रतिबंधाश्रय
कर्माभिन्नो देवदत्त इति बोधः। शतेन बंधितः। अत्र शतस्य कर्तृत्वात् न पंचमी। शतात्रिरूपितकर्तृनिष्ठव्यापारजन्यदेवदत्ताश्रय
त्वकर्तृनिष्ठव्यापारजन्यगतिप्रतिबंधाश्रया कर्माभिन्नाय कर्मदत्त इति बोधः। विभाषा गुणे स्त्रियां। जाड्यात् जाड्येन वा बद्धः। जा
ड्याभिन्नाया हेतुः। तत्रस्यापना प्रथमस्त्रिविष्टावाचानुकूलव्यापाराश्रय इत्यर्थः। धूमाद्वह्निमान्। वह्निज्ञानपरंपंचम्यर्थस्य
ज्ञाने ऽन्वयः। धूमाभिन्नहेतुप्रयोजन्यवह्निज्ञानविषयवह्न्याश्रय इत्यर्थः। पृथग्विना। पृथक्कृष्णात् अभेदार्थः। पंचम्यर्थः। स्वनिष्ठप्र
तियोगिकानिरूपकत्वं। रामनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकाभाव इति बोधः। विनानाणनयोर्भावार्थः। रामनिष्ठप्रतियोगि
तानिरूपकाभाव इति बोधः। करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्ववचनस्य। विशेषणो भूतार्थप्रतिपादकस्तोकादिभ्यः करणे पं
चम्यर्थः। इति पंचमी। षष्ठी शेषे। राजपुरुषः। राजनिरूपितस्वत्ववान् पुरुष इति बोधः। एतत्प्रकरणे कोविद न अधीग

कृतः॥ उभयप्राप्तौ कर्मणि॥ ०॥ आगितिनिगर्थ०। आगितिनिग्रहणं अपवादपरिज्ञानाय॥ कृत्वार्थप्रयोगेऽद्य स्वमते सूत्री शेषषष्ठी विधायक इति
शेषपक्षश्चाः शेषषष्ठी। अनेनैव सिद्धे क्तान्तशेषविधानेन तात्पर्यं किं बहुसूत्री विषयत्वाद्यानापश्चात्तत्र प्रयोग न समासा
भावएव सर्वकार्यादि वस्तुत्व॰। विभाषोपसर्गे॰। द्विनीयाद्यात्मनेन॰॥ अनुशेषषष्ठीतिनः संबध्यते। विभाषोपसर्गेऽस्मिन् सामर्थ्या
दिति प्राप्तः॥ न मास्तु आरम्भेणात्रैतद्बध्यते इत्याहुः। कर्तृकर्मणोः॥ कृदंतवाच्यक्रियानिरूपितकर्तृकर्मणोः षष्ठी इत्यर्थः॥ कृता
स्यक्तिः। कृतमात्रेण कर्तृनिष्ठाकृतिरिति बाधः। गुणकर्मणि वेति॥ कृतिसंबध्यते। कृदंतेनसा निकृदंतवाच्यक्रियाविशेषण
फलाश्रयत्वमिति कृदंतवाच्यक्रियानिरूपितकर्मसंज्ञकत्वं गुणकर्मत्वं। तस्मिन् षष्ठी। नेताश्वस्येति॥ अश्वान् कर्मनिष्ठ
सुखाजितकर्मसंबंधिसंयोगानुकूलव्यापाराश्रयः कर्ता। नेतृकर्तृत्वं कर्मत्वं क्रियानिरूपितं तद्वाचक धातुः नेतारौ प्रत्यया
लिङ् कृदंतत्वात् लिङः न तृतीया गतलोकेति निषेधान्न तत्र परिभाषात् कृदंतयोगाद्वेति प्रश्नः॥ कृतिः किमिति। कृदंतनाम अवच्छेदक
पदाभावात्क्षमा स्थलेऽपि स्यादिति साहनद्धि नेमाभूदिति। कृत्पूर्वीकचमितिनाद्धि तांत वाच्यक्रियानिरूपितकर्तृकर्मत्वा
वनेमाभूदित्यर्थः॥ न च कृत्यपि कर्तृ हि अण कृत्पूर्वीपटक कृदंत वाच्यक्रियानिरूपितकर्तृकर्मभावाय षष्ठी कृद्योगेति

वा॥ अत्र स्वसामर्थ्यात्कृदंतमात्रशक्तिग्रहपश्चादुपस्थितिविषयक्रियानिरूपितकर्तृकर्मकत्वं तां षष्ठी साश्रयणात् प्रकृ
तेऽकृतश्शब्दमात्रशक्तिग्रहाभावान्नेदोषः इति भेद्यं॥ चतुर्थी चाशिष्यायुष्य॰। आयुष्याद्यन्वयिक्रियान्वयाशीर्विषयक्रि
यान्वयिबोधकप्रातिपदिकाच्चतुर्थी वेति अर्थः॥ पाणायाम॰॥ तःस्थितवद्वद्भाविभागाश्रयाजितत्रैनिष्ठविषयता
निरूपककर्तृनिजन्यजिज्ञासाविषयवदुन्नारकसंयोगानुकूलव्यापाराश्रयइति बोधः॥ अर्हाणां कर्तृत्वे॥ यत्क्रियायां
योग्यास्तत्तद्वाचकाः तेषां तत्र कर्तृत्वे तद्बोधकात्सप्तमी॥ यत्क्रियायां योग्यास्तेषां अकर्तृत्वे तद्बोधकात्सप्तमी निवा
कयचतुष्टयं। सत्सु तिष्ठत्सु असत्सु तरत्सु दृष्टान्तानि। विशिष्टक्रियासमानकालीनत्वं सप्तम्यर्थः॥ सत्सु तिष्ठत्सु नर्हत्सु साधुषु
स्थितसमनुकूलव्यापाराश्रयस्थितसनर्हत्साधुविशिष्टस्थितस्य अनुकूलव्यापारसमानकालीनवा॥ हीनप्रयोगे च अजितकर्तृनिष्ठसत्ता
नुकूलव्यापार इति बोधः॥ एवं सत्सु तरत्सु असत्सु आसाधुपदं तरणक्रियानर्हत्वार्थकः॥ बोधः॥ षष्ठी चानादरे॥
यस्य च भावेन इति सर्वमनुवर्त्तते॥ अनादरस्य तिरस्कारविशिष्टक्रियायाः क्रियांतरं लक्षितं तद्वाचकात् षष्ठीसप्तम्याविति अर्थः॥ रुदति
रुदतो वा प्राव्राजीत्॥ स्वसामानाधिकरण्यस्वोत्तरकालीनत्वमयसंबंधेन अनादरविशिष्टप्रव्रजनकर्ता इत्यर्थः॥ स स्वत्व

र्थोऽज्ञात्यज्ञाकृपजावः। हरुस्मृतविषयकज्ञानजन्यज्ञानविषयःस्वसामानाधिकरण्यस्वोनाकालनिवाप्यसंबंधेनावच्छि
ष्टप्रजनंकर्तृनिष्ठमितिबोधः। अनादरस्त्वपुत्रादिविषयकगौणत्वं गृह्णन्तं स्वामीश्वराणां गवां गोपुत्रा स्वामीति। स्वनिष्ठस्व
त्वनिरूपितत्वं षष्ठ्यर्थः। तस्य स्वामित्वे ऽन्वयः। गोनिष्ठस्वत्वनिरूपितस्वामित्ववानिति बोधः। एवमीश्वरोऽश्वपतिर्गोपतिः धनस्य
धनेवा दायादः। दीयमानग्रहणकर्त्ता दायादः। षष्ठ्यर्थो भेदः तस्य दः अत्र अन्वयः। धनाभिन्नदीयमानग्रहणकर्त्ता निबोधः।
गोषु गवां वा साक्षी ज्ञानवान्साक्षी शब्दार्थः। स्वनिष्ठविषयतानिरूपितत्वं षष्ठीपंचम्योरर्थः। गोनिष्ठविषयतानिरू
पकज्ञानवानिति बोधः। अनिशब्दार्थस्साह्र्यभ्यूवाना। राज्ञो मा दिवा प्रतिभुः। निरूपितत्वं षष्ठीसप्तम्योरर्थः। तस्य साह्रप्रभोऽन्व
यः। राजनिरूपितसाह्रभ्यवानिति बोधः। गवां गोषु वा प्रसूतः। प्रकर्षेण सूतः प्रसूतः उत्कर्षश्च भोगमात्रफलकत्वं तत्र भो
गमात्रफलकोऽसत्याश्रयः प्रसूतशब्दार्थः। गोसंबंधानुभवमात्रफलकोऽसत्याश्रय इति बोधः। आयुक्तः कुशलो वा। अनेक
तासर्वदेनकव्यापारलं नरिता विषयकप्रवृत्तिश्च यत्लंद नियावनायरिनरविषयप्रवृत्तिश्च यत्ततः षष्ठीसप्तम्योः। आयु
क्तो हरिपूजने हरिपूजनस्य वा। षष्ठ्यर्थः। हरिपूजनानिरिक्तविषयकव्यापारजन्यप्रवृत्त्याश्रय इति बोधः। कुशलो हरिपूजने हरिपू ११

नेहरिपूजनानिरिक्तविषयकव्यापारजन्यप्रवृत्त्याश्रय इति बोधः। कुशलो हरिपूजने हरिपूजनस्य वा। शक्तिमा
न्कुशलशब्दार्थः। हरिपूजनानिरिक्तजन्यत्वविशिष्टजनकत्वं षष्ठीसप्तम्योरर्थः। हरिपूजनानिरिक्तजनकह
रिपूजनजनकशक्तिमानिति बोधः। यतश्च निर्धारणं। जातिगुणक्रियासंज्ञाविशिष्टस्य स्वघटितसमुदायघटक
व्यावृत्तधर्मप्रकारकज्ञानविषयीकरणं तत। षष्ठीसप्तम्योरर्थः। स्वेतरसमुदायघटकव्यावृत्तेषु अवयवाव
यवभावश्चास्वेतरसमुदायघटकव्यावृत्तश्रेष्ठत्ववद्भिन्नसमुदायनिरूपितावयवत्ववान् बालगाइ
निबोधः॥ ॥इति सप्तमी॥ ॥पुस्तकोपनामकवापान्वे ... काशीकुंडे भाग्यलेः॥ नीलकंठसुधी स्वेके का
रकार्थप्रदीपिका॥ ॥

तपदो २

भूतप्रमेयनाशकत्वेनिर्धर्मस्यभविष्यत्त्वसंयनाविधानात्तायजेतीत्यत्रपुरीद्वृष्टिः एवंस्मपिनाश्रवीतीसादेरन्यतमपिव्याह
तत्वरः पौरोडाशपाकरूपत्तानधृततत्वमर्थः । एवमन्यत्रयथायथमूहनीयमात्र भावनायाश्चाविशेष्यत्वेनान्वयोपगमात्
र्थत्वाद्यनवकाशादतत्रविशेषणमितिवाप्रथमांतस्याप्यः । ननुपूर्ववाक्येहितो त्वातानन्तकर्मत्वादी त्यादिविशेषणांवरम्भ्रुवृत्त
कंपुरुषमस्तीत्यादौ नेदं भावनाविशेष्यत्ववारणायत्स्यू चेन्नैयायिकनयमाश्रित्य नेत्रेण घटं पश्यतीत्यत्र तत्त्वकारार्थस्य
विशेषणतापि घटस्य विशेषणतयेतराविशेषणत्वेनवा सम्यक् ज्ञानाभावस्य सत्त्वात् घटस्य भावनाविशेष्यत्वं न स्यादिति नन्वनिपा
तानिमित्तिकेतिवाच्यम् नारदइत्यादावधिकरणसत्त्वात्... नामपिक्रियाविशेष्यत्वापत्तेः । भाष्यकारादिग्रंथकारैः क्रियावि
शेष्यकत्वाभ्युपगमात् । कृतत्वेन ग्रंथकाराणांस्वरूपप्रतार्थकविशेष्यकबोधस्यैकाकाङ्क्षाविरहाच्चेति श्रीमन्मौनिकुलतिल
कायमाननागोजीभट्टात्मजरघुनाथभट्टसुतश्री...कृत आख्यातवादः ॥ श्री ॥ ॥ ॥ ॥ ॥छ॥

नस्यनियमार्थत्वात्। अन्यथा मूलेके वापदं शशिस्यादिवाक्यस्यापि संज्ञापत्त्या वहूपप्लवः स्यात्। न च शाब्दबोधे योग्य
तानिश्चयस्त्रैस्थितिवंधकत्वात्कथं मनदिति वा अमोवैर्यकैरेयोग्यतानिश्चयस्यायोग्यताज्ञानस्य वा प्रतिबंधकत्वका
रणत्वात्कल्पकात्। अत एव वाय्वज्ञानिपिनः पार्थपुरायां स्फोटहताःसंस्थेयसादाणपवंध्यासुतायतिरवपुष्पकृतशेखर
इत्यादौ चायोग्यतानिश्चयस्यापियोग्यताज्ञानाभावेपि च शाब्दबोधः। न चैकत्वसंपदार्थोपस्थितिमात्रेण शाब्दबोध इति
वाच्यम्। चमत्कारानापत्तेः। शक्तिपदिकर्तानापत्तेश्च। नन्वेवं वह्निना सिंचति इत्यत्रापि बाधः स्यादिति वा अमारश्लापत्तेः। न
च प्रवृत्तिरपिस्यात्। तत्र योग्यतानिश्चयस्य प्रतिबंधकत्वात्। अत एव शंभुर्विश्वमवत्वद्य स्वीकृतसमदृष्टिताम् इत्यादौ तथा
त्वत्पुत्र इत्यादौ चायोग्यतानिश्चयसत्त्वेपि बाधः। एतेन शशभृद्भूजन्यामिदं कार्मुकमित्यादौ शृंगशशसंबंधाभावदशायां
शाब्दबोधस्य तु लक्षणया पादयितुमशक्यत्वादिति निरुपायिकाक्रमपास्तम्। स्टीवर्तमानत्वं प्रारब्धापरिसमाप्तत्वं समर्थः। त्वर
ननु वर्तमानपिपाकौ आध्वहन्तिध्वंसमारायापारहरिस्यस्य भाविकलितिमारायपत्नीसापत्निमिति चेन्न। चरमहनिध्वंस

तानतुनहाकामसुधेवैर्निवेषा सूत्रेरी साधाधुत्वेसं भवति स्विच्छुणाः साधुत्वक स्पनरस्था स्पाप्यत्वाबीयाकारणमेतनुन
पचनी स्वस्वैकाश्रय ... पविक्रेया भावूइनिबाधः । अ संना भावबाधकनर्थेक्रियायाणवप्रतियोगिना संबंधना न्वयस्य
च्युसन्नत्वात् । नन्वेवम भावस्य विशेष्यत्वे क्रियाप्रधानपारमानमिति वचनविरोध इति चेन्न । अर्थक्रियानार्थप्रतिक्रियायाः
प्रधानत्वमितिनिर्दर्यानाकिं चनवमनं घटनास्तीत्यादौ घटप्रतियोगिकाभावास्तीति बोधः । तत्राभावप्रतियोगिनि
संख्यान्वयः स्वीकार्यः । अभावप्रतियोगिघटोस्तीति बोधेनुक्तेस्यधिकरणाकांक्षा । मन्मेतेन अर्थस्य विशेष्यत्वे विशेषणत्वे
वानेकापि दोषः । यसदापस्थापितस्य प्रतियोगिनानुयोगि स्पाधाराधेयभावसंबंधेनान्वयबोधस्तत्र तत्संसर्गाभावस्या
पि तथात्वात् क्रियाश्रयस्यैवाभावाश्रयत्वान्नैकस्याधिकरणाकांक्षा इति लाघवम । ननु शशशृंगं नास्तीत्यादावुभयमप्यनि कथं
बोधः शशशृंगसमसंबंधस्याप्रसिद्धत्वादिति चेन्न । असंतासत् सपि ह्यर्थे ह्यनं शब्दः करोतीति स्थलेपि युक्ता तथा बाधितेनापि ममम भि २
र्गाभाम तरेवमिति स्वीकारात् । अन्यथायार्थप्रतीतिजनकत्वरूपं र्थवत्वा मार्थेत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञस्यात् । नन्वसमासग्रहणं न स्यादिति ।

नद्विवचनेन भवतः । एवं वेदाः प्रमाणं समुदिता हेतुरित्यादौ उद्देश्यविधेययोर्भिन्नविभक्तिकत्वेप्याहृतक्रियायाचन्नपदमेकवच २

बोधकत्वेपि अदृष्टमात्रे स्येकवचनमेवादारा शब्दस्य वचनुर्पुलात्वेपि दाराः संतिइति बहुवचनमेव । पुष्यवनौ स्तइति द्विवच
नमेवाप्तेवं धपस्यायाविवद्धमेकवचनं तिमवप्रया ऋ कर्मविधेययोः प्रमाणे द्वितीयोः एकवचनांतत्वानुरोधात् । यदि च शास्त्राणि
वेदप्रमाणं स्युरित्यादि दर्शनात् संतिइति बहुवचनांतमेवइति प्रयुज्यते इति निश्चयस्तदा स्यात् । तेनोद्देश्यगतापि संख्या नेकचि
दिच्छाश्रयणीयमानन्तु विशेषणविशेष्ययोर्वाचकयोः समानवचनत्वनियमादुक्तः प्रमाणं समुदिता हेतुरित्यादौ नाम सामान्य
मेवतिचेन्न । अतति प्रयोजन समानवचनत्वनियमः । प्रकृते तु सर्ववेदेषु एकरूपप्रामाण्यावबोधकत्वेन भासमान प्रवृत्तिहेतुत्व
बोधकत्वेन च सार्थक्यात् । अत एव प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीत्यत्र प्रयोगः तत्र भिन्नरूपप्रामाण्यस्यैव विवक्षि
तत्वात् । अत एव वेदाः प्रमाणमित्यत्र प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणमित्यादौ नाधुसाधुत्वं । किंचैवं धात्ययिकं भवति पचतीत्यादौ
पाकानुकूलकृति स्वभावइति बोधेसं बनथाच भावनान्वयितिसंख्यान्वयनियमादभावे एवंसंख्यान्वयः स्यात् । न च इष्टापत्तिः । अभा
वस्यैकत्वेन न पचतइति द्विवचनं स्यादिति । ननु साधुत्वार्थमेवतत्र वचनप्रा संभवसर्वथा साधुत्वे शब्दसाधुत्वस्याव्याप्यत्वा

वस्त्व

प्रकारकत्वरिवार्थप्रतितन्नोमात्रस्यार्थकविभक्त्युपस्थितिसकाधिकं न नाम समीपे व्याहृतपदजन्योपस्थितिः। कारणमिति कार्य
कारणभावात्तत्र कर्तृवाचकत्वमावश्यकमिति वाच्यम्। तस्य कर्तृत्वव्यवस्थापकत्वात्। अत एव हि तद्व्यवस्थाप्रसङ्गे विचा
७ ये रगुणपापादिप्रयोगस्य सकलव्यवस्थापकत्वमुक्तम्। आख्यातेपि तथा वक्तुं शक्यत्वाच्च। पक्वो जातः पाचको जातः इत्यत्र हेति
बोधेन मतिवाराच्च न च तत्र लक्षणया तद्बोधः। आपि वा कर्तृत्वलक्षणायां तौ शक्तिरस्याप्यवक्तुं शक्यत्वात् ननु कृ
ह्यमाख्यातस्य कर्तृवाचकत्वेपि तद्वत्संख्यायाः एको वृक्षः पचनीका भवती संदेहोऽत्यर्थः निवाचकः संख्याप्रकृत्यर्थवित्तेर्न हि
तिनियमाद् तृणैकत्वाभिधानेन एकवचनमेव प्राप्नोतीति चैत्राभ्यामेताभ्यां द्विवचनस्य च न विषयतात्। अत एव संधीभ व्यु ४
वतीत्युक्त्वाणादिसाधोवक्तु वचनमात्रं सर्वत्र प्रवृत्तमित्युक्तं वाच्यम् इति संदेहे प्रकृत्यर्थस्य सामानाधिकरण्या
मध्यमोत्तमदर्शनेन संख्याया अपि ग्रहणात् वाच्यत्वोपस्थितिः। एतेन गृह्णातीति चेत् तद्वृक्षः पचनीका भवन्ति द्विस
कवचनं भवतीति चेदन्तः परास्ताः। अत्राहुः आख्यातवाच्यकारकस्य मानकत्वं नियमः तेनाह ... सपुण्यपापादि कार्य

घी वत्र ९

न१ शाहसमुत्पाद्यो वाक्यविहितः। ननु न वयं नाम वाक्यनिवाचकत्वमाख्यातस्य ब्रूमः। पूर्वोक्तरीत्या गौरवात् किन्तु यत्नार्थककर्मणि नादि
४ द्वारणादिति चेन्नाकौन तर्हि यत्नार्थकस्यैव कर्तृत्वमशक्यत्वात् तथाहि यदि कोटितर्यत्नार्थकस्तदा दृशधातोरिव कर्तृत्वमावकत्वनक
भवद्भाव्यानस्यात्। किं चाख्यातस्य कृत्यनिवाचकत्वे सामानाधिकरण्यानन्वितं तत्त्वं भवस्येनस्यानामम्। तथा चैत्रः पचती चैत्रेणो
दनः पच्यते इत्यादौ तृतीयादि नीयस्यात्। नामार्थानन्वितत्वं संख्याभिधानादभिधानात्। नाम संख्याभिधाने चैत्रः पक्ष इति संदेहात्तृतीयापत्तेः। न४
न च तत्र सन्निधानादभिधानमात्रं तस्य सर्वपि विशेषणत्वेनाभिधानमस्त्येवेति वाच्यम्। विषयवृत्तापि संबन्धस्य तत्र निपातेन नाकोपि
गेनुक्तत्वं हि तृतीयापत्तेः। चैत्रेण पक्तुं किं पचतिर इत्यादौ धातुनाभिधानात् तृतीयानापत्तेः। न च निरुक्तं समासेन वाभिधानाभि ५
निवाच्यम्। कर्मण्यपि सर्वमपि तत्र सन्निधानेन तन्दुलः पच्यते आपत्तेश्च। यदि कर्मप्रत्ययः समवायः तेन तृतीयार्थ इति विनाभ
न तर्हि पूर्वोक्तरीत्या दोषः। किं चाख्यातस्य कृतिवाचकत्वे सपि कर्तृवाचकत्वं न स्यात्। युक्तं तो मानात्। न च सामानाधिकरण्यात्तत्र ४
कर्तृवाचकत्वं। आख्यातार्थकृतस्य सामानाधिकरण्यस्य तत्र वक्तुमशक्यत्वात्। न च विशेष्यतासंबन्धेनाजद संबन्धकत्वनाभार्थ

क १

नाघ १

शक्यतावच्छेदकेतिगौरवमाश्रयत्वावच्छेदकत्वेनुमतत्वेनाश्रयत्वमेवशक्यतावच्छेदकमितिकिंतथा॥किंचलाघवाद्धात्वर्थस्यैवकर्तृ
त्वानुकूलकृतिमतःगैत्रस्यादौधात्वर्थव्यापारस्यचप्रसत्यार्थकदेशेकृतावनुकूलत्वसंबंधेनान्वयपदार्थः॥पदार्थेनान्वितिनानुपदार्थकदे
शेनेतिअनुसत्तिमुर्दुःपत्तेःननुमैत्रादकस्यादौपंचम्यर्थप्रतियोगित्वस्यान्यपदार्थकदेशे शेभेदेन्वयस्यवकृतेपिर्भावत्वनीतिनिर्धा
त्यागत्वानस्वीकारेपिप्रकृतगतिवंभवनस्वीकारेगौर्नित्यापशुरपशुरित्यादीनामपितावतायत्वासमुपत्ते
नुमैत्रादन्यइत्यादौपंचम्यर्थप्रतियोगिकत्वस्यनान्यपदार्थकदेशेशक्तिभेदेनान्वयोपितुस्वाश्रयभेदवत्त्वसंबंधेनधात्वर्थगमनादे
कर्त्रादिरूपस्यत्ययार्थेन्वयोनानुपदार्थकदेशइतिचेन्नगौर्नित्यापशुरपशुरित्यादीनामप्येवंमुक्तापत्तेः॥तादात्म्यान्वयेनाप्युपपन्नापरंप 4
ति 3 रासंबंधेगौरवाद्धात्वर्थवानन्तकशक्यतावच्छेदकंगौरवमितिनिरंकंचत्वः॥किंचकृतेरपिव्यापारविशेषणतयाधात्वर्थत्वमनुत्तराकालिकस्य
शक्तिकल्पनमन्याय्यमाश्रयत्वेनेलोहितशब्दादर्थइतिन्यायात्तदन्वयपाककर्तृत्वानीतिवचविरणानाकृतिरर्थइतिवाच्यमाद्यत्वेनपाक
शेखनफलमात्रवाचकतानात्वेकोटेःपाकमुद्रिनमस्यादितिवाच्यपाककरोतिमभाविनाहनपाकपदस्यैवफलमात्रवाचकत्वानाधानाद

भेदाविशिष्टमैत्रप्रतियोगिकत्वस्यान्वयःएवङ्गन्त्यादावपिस्वानुकूलकृतिमत्त्वादिपरंपरासम्बन्धेन ५

स्य १

प्रकारकबोधंप्रतिविशेष्यतासंबंधेनतत्तद्विशेषणप्रथमान्तपदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वमितिपदद्वयघटितकार्यकारणभावःतथाच
तंडुल २ मैत्रेणपच्यतेइत्यादौमैत्रनिष्ठपाकभावनाविषयस्तंडुलःमैत्रभावनाविषयपाकजन्यफलशालीतण्डुलइतिबोधः॥मैत्रा
द्धेःआरब्धानकरीत्याश्रयत्वबोधेविषयतयाचतण्डुलस्याकांक्षान्वयःद्वितीयेतुपरंपरायेतिसंबंधेनगच्छतिग्रामइत्यत्रस्यनिष्ठगम ने 3
नानुकूलव्यापारजन्यफलशालीग्रामइतिविशेषः॥आश्रयशक्तिस्वीकारेतुआख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधंप्रतिविशेष्य
के ५ तासंबंधेनाख्यातार्थाश्रयोहेतुरित्येवंपदघटितःकार्यकारणभावइत्याद्विशेषणेतिचमान्दिवितिलाघवमु॥किंचकृतिवाचक
त्वेपचतीत्यादौवर्तमानत्वादेःकृतावन्वयःजानातीत्यादौधात्वर्थव्यापारइतिगौरवम्॥आश्रयशक्तिस्वीकारेसर्वत्रधात्वर्थ उ ४
व्यापारेविशेषलाघवमानेननवमतेजिन्दव्यापारादिपदार्थेवर्तमानत्वान्वयोपममतेतुसमानपदोपात्तकृतावितिलाघवमितिवा
च्यमाकृतौवर्तमानत्वान्वयेस्वस्य वर्तमानत्वेनापिव्यापारदशायांपचतीत्यापत्तेः॥जानातीत्यादौतथात्वेपिस्वीक २
कत्वाद्धात्वर्थावाख्यातस्यकृतिवाचकत्वेकृतित्वंशक्यतावच्छेदकमितिलाघवम्॥स्वाश्रयत्वंतुतत्त्वनावच्छेदकंकल्प्यतेकृतिः

पदेप्पान्नव्यापारे ३

श भ

शक्यतावच्छेदकत्वेगौरवमेवमाकाशादिशब्दस्य शब्दादिविशिष्टशक्तिकत्वेनेनंतशब्दादौ कशक्यतावच्छेदकत्वकल्पनेगौरवं।
तस्मात्तत्रापि जातिः शक्यतावच्छेदकत्वेलाघवमिति तत्रापि शब्दादौ शब्दशक्तिकत्वमनंतस्यात् न वाकाशपदस्य शब्दादौ त्वाभिकः
प्रयोगो नास्तीति वाच्यम् । भूतानामपि स्वाराधितकप्रयोगविरहस्तु स्मरणेवस्यादिनास्वातंत्रिता मताश्रुमेयात्तु अस्वाभिधानात् ।
किं चासत्वात् स्वयत्नेन वाचकत्वेषा चकरस्मतं स्वपचनीति निविवरणेमपसंगनस्यात् अविवरणविशिष्यमाणाः सभानार्थकत्वाभावा
तद्धिं चास्मान स्वस्त्वेनिवाचकत्वेपचनीसत्रपाकत्वतिरिसर्थसंस्मावोधा भावाद्वदतः पचनी स्यादेतनुपुपेवसंख्याअभिधानाद
स्मानस्वसंस्यावाचकत्वं अर्थध्यानाअभ्यिथवाचकत्वेनुपपन्नकाश्रियकाविशिष्टिसनुकत्वक्रियति आश्रयत्वकत्वेवा कार्यंतदा
वश्यकतानानवर्त्वत्रामेतत्स्वगच्छतदस्यादौसुपाद्दित्वानभिधानेनतत्वद्धित्वेवाधार्थेनतदावश्यकमिति । न अप्युक्तयुक्त्या द्वि
त्वादिवाचकत्वेसिद्धेपिएकत्ववाचकत्वेयुक्त्याभावात् वस्तुतस्तुनादस्तुत्ववाधीसंज्ञेतिनाकर्मकत्वादिवोधवच्चकारणमूलम
कृतिद्वित्वबोधनसंभवेनास्मानस्वसंख्यावाचकत्वानावश्यकत्वात् किं चास्मानस्वकृतिवाचकत्वे आख्यातार्थकृतिरत्वासं

५

२ इति वा अभावाभ्रेहेतुत्वेनवोधाताननुतथापिपचतिक्रियायाः असत्वभूतत्वेनक्रियांतराकांक्षायाः अभावेकथमेकवाक्यतेतिचेत् अस्मदा
कांक्षायाप्येकवाक्यत्वदर्शनात् । अथैवमनवधेयमापुष्पवंतपरवाच्यावित्राश्रयत्वविवक्षायांत्वद्विनियतद्विवचनमिवअदृष्टेनैवपर घ२
वा आभिन्नाश्रयत्वविवक्षायामपिद्विवचनमेवस्यादिति चेत् पुष्पवंतपरस्य वाददृष्टेनैवधराद्वयोर्नियतद्विवचनां तत्वाभावेनादृष्टम
तौ । स्वपयोगः । यद्वाप्यदृष्टशब्दस्य पुण्यपापपदपदार्थबोधकत्वंतथापि कार्यमात्रंप्रति अदृष्टत्वेनकारणतया कारणतावच्छेदक
तया दृष्टत्वजातिसिद्धेः । अत्रैनयायिकाः आख्यातस्ययत्नवाचकत्वे यत्नार्थककेतिनाविवरणानुपपत्तेः स्वेन नुकत्वाश्रयः क
र्तेसत्रगुणादितराश्रयत्वदाणस्यात् । नन्वाकर्तारिशक्तिग्राहकानुशासनविरोधात् । नन्ववस्तिवाधकमाकरणसूत्रशक्तिग्राहकत्वं
प्रकृतेनतत्वंतत्कृतिशक्यतावच्छेदकत्वेगौरवाद्धाघवानुसारेणकर्तृपरस्यकृतौ लक्षणयाकृतिरित्यत्रकर्तुर्विवक्षितत्वेतिनेयास्त्वा न३
यत्रशब्दप्रयोगेकिमिस्यवाचकप्रयुंजतेइति न्यायेनमात्रालाघवेन वद्कर्मिपदत्वबोधार्थायत्नमेकर्तृपरातयारणैवप्रयुज्यापत्तेः न २
वद्कृतौकर्तृशक्तिबोधनार्थं तदावश्यकमिति वा अंकेकनिपरस्यलक्षणयानदृष्टोधीपपत्तेः । किं चास्मानस्यकर्तरिशक्तावनन्तत्वेति

२

न च क्रियाप्रधानमाख्यातमिति तत्प्रधानानि नामानीति निरुक्तविरोधः सर्वमाख्यातजं नामेत्यादावाख्यातपदस्य धातावपि
रूढत्वेन फलनिष्ठप्रकारतानिरूपितव्यापारविशेष्यतायाश्च तत्र सत्त्वेन विरोधाभावात् एवं च करोत्यर्थस्य तिङः तत्रापि क्रियाप्राधा
न्य दर्शितं नामत्वेऽपि सत्त्वबाधा न्यादर्शनेन च भक्षि धारा ऋणिनि च न्तापचति भवती त्यादी नांपचिक्रिया भवती त्यर्थ साधुत्वानुशासनार्थं
प्रवृत्तेर्भाष्यकारादिभिस्तत्त्वीकारेण क्रियाविशेष्यकबोधस्यावश्यकत्वात् नान्वेवं तिङः तिङ इति तस्यातिङ ग्रहणम् सामर्थ्य
न पराभाष्यविरोधः पचति भवती त्यादौ नामैकवाक्यत्वेन तत्र निघातमाद्युदात्तं तिङ ग्रहणमर्थवदादिति न्यानतापेक्षत्वा
देकं वाक्यं साकांक्षं चेद्विभागे स्यादिति सैकवाक्यताविलक्षणनिघातादिप्रयोजकैकतिङ्कत्वमिति पितातिरिक्तार्थैकवाक्यत्वाकामना। ए ४
न्वेवमपि सार्वधातुके यगिति सूत्रस्य नहि क्रियाक्रियान्तरसमवायिनां कर्मेति भाष्यविरोधः इति चेन्नाकर्तृकर्मतारूपेण संबंधेन
कर्मेति न दर्थाभावात् न्यायेनेति दृष्टान्त स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ करणतारूपेणान्वयदर्शना कर्तरि रूपेणेष्टापि कर्मणि साधुत्वाकारण
न आत्मनेपदमात्रस्य फलक्रियायामन्वयानुक्रियायाः कर्त्रन्वयः संमेनं पक्वे सुखं यायादित्यादौ नमनक्रियायाः करणतारूपेणान्वय

स्या १ स्या २ न्य

त्रि ५

१ श्रीकृष्णाय नमः ॥ आख्यातस्याश्रयोऽर्थः स्मार्यं च घट इत्यादिना वर्तमानत्वादिना तत्र भावनपदार्थानंतरस्य समाश्रयः
श्रयं च्यतिवर्तमानत्वात् केचित् धात्वर्थविशेष्यव्यापार नतु फले अत एव फलत्वेऽपि व्यापारविगमनेन पाको विनष्ट इति न प्रयो
गः अपि च भूरिति सूत्रात् कर्तृणि फलाश्रयव्यापाराश्रयबोधकत्वादिति श्रपयति माहात्म्य करणत्वमनुपपन्नं तदुक्तं तःस्वयमेव सायं दौ
कत्रमपि माहात्म्ये त्वपि कर्मबोधाभावत्र भक्षि चारइति चेन्नाकर्मकधातुस्मरणमपि माहात्म्य न भावसाधारणविधिविषयत्वेन
कारणत्वस्वीकारात् अकर्तृत्व चकर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय इत्यत्र कर्मणोऽपि सत्त्वादिदर्शनभावसाधारणविधिविधेयत्वपि सकर्मक
हा८ धातुस्मरणमपि भोगाद्यानामेवं घटः पटः इत्यत्र घटः स्वरूपेण घटत्वेनोदनः पचेत्र स्वसंयोगकदर्शनाभिव्याप्तिका तदुक्तं इति
विक्लित्यनुकूलक्रियायामुभयत्रापि पाकेऽकर्तृत्वं व्यापारविधःएवं घटं जानाती त्यत्र घटनिष्ठावरणभङ्गानुकूलो व्यापारः इत्यपि
घटनिष्ठावरणभङ्गानुकूलोऽव्यापारत्वादेः श्वरो घटं जानाती त्यादौ नकाप्यनुपपत्तिः ननु पक्वेति च त्यार्थयोः प्रत्यार्थ स्वे १
वप्राधान्यमिति न्यायेन विक्लित्यनुकूलव्यापाराश्रयाभिन्नश्चैत्र इति कर्तृविशेष्यक एव बोधः कुतो नस्तीति क्रियते